

ному будівництві, в єдину спілку радянських письменників з комуністичною фракцією в ній; 3) провести аналогічні зміни по лінії інших видів мистецтва»⁵⁰.

Заради справедливості необхідно відзначити, що ліквідація численних творчих організацій і створення спілок наштовхувалося на опір багатьох діячів культури. Так, повідомляючи Й. В. Сталіну про другий пленум оргкомітету, голова Спілки письменників СРСР і секретар комфракції СП І. Гронський відзначав:

«З групівщиною справи зараз виглядають приблизно так. В РРФСР – групівщина зламана (особливо в Ленінграді), в УРСР – також (там є невелика група “лівашів”, але і ця група розпадається); у БРСР – проходить зараз процес розпаду групівщини. Якщо оргкомітет БРСР не наробить дурниць – групівщина там буде зламана в найближчі місяць – два; у Вірменії групівщина також розпадається; в Грузії і Азербайджані групівщина ще не зламана і там, очевидно, доведеться ґрунтовно попрацювати над подоланням групівщини. Думаю, що до з’їзду письменників ми досягнемо міцної більшовицької єдності комуністів, працюючих в літературі»⁵¹.

Таким чином, у 1920–1930-х рр. з ініціативи вищого політичного керівництва в радянській Україні проводилася значна та багатопланова робота з обмеження можливостей наукової та творчої інтелігенції, об’єднаної в науково-дослідних, освітніх установах, громадських, творчих організаціях. Одним зі шляхів витіснення старої інтелігенції із закладів науки, освіти, культури, громадських організацій стала їх реорганізація, уніфікація, підпорядкування партійно-державному керівництву. Реорганізації науково-дослідних, освітніх установ, громадських, творчих організацій наштовхувалися на опір інтелігенції, що нерідко призводило до застосування жорстких репресивних заходів.

⁵⁰ Литературной дорогой: История политической цензуры: 1932–1946 гг.: Сб. док. – Москва, 1994. – С. 8.

⁵¹ Там же.

Віктор Очеретянко. Советизация научных, культурно-образовательных учреждений, общественных организаций в конце 1920 – начале 1930-х гг.

В статье исследуются основные методы советизации научных, культурно-образовательных учреждений, общественных организаций в конце 1920 – начале 1930-х гг.

Ключевые слова: советизация, учёные, общественные организации, творческие организации.

Viktor Ocheretianko. Sovietization of Scientific, Cultural and Educational Institutions, Public Organizations in the Late 1920's – Early 1930's

In the article the basic methods of sovietization of scientific, cultural and educational institutions, public organizations in the late 1920's – early 1930's.

Key words: sovietization, scientists, public organizations, creative organizations.

УДК 94 (477.63) «1933/1934»

Наталія РОМАНЕЦЬ*

Репресивні акції в контексті сільськогосподарського переселення в Україну (1933–1934 рр.)

У статті досліджуються переселення селян в Україну у 1933–1934 рр., репресивні акції, спрямовані проти «саботажу переселенського руху».

Ключові слова: переселення, колгоспи, селянство, репресії, саботаж.

Сільськогосподарське переселення в Україну 1933–1934 рр. належить до малодосліджених сюжетів історії суцільної колективізації. Наукове осмислення даної проблематики тривалий час унеможливлювалося закритістю теми Голодомору, з якою

* Романець Наталія Радомирівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

вона нерозривно пов'язана. Зняття табу з історії «великого переселення народів» до українських сіл, спустошених сталінською «соціалістичною перебудовою», відбулося порівняно недавно завдяки розсекреченню документів архівів. Але історіографія проблеми засвідчила, що вчені лише побіжно зверталися до переселенської тематики, висвітлюючи соціально-економічні та демографічні наслідки Голодомору¹. Виняток становить розвідка К. Лобач, де здійснено спробу «з'ясувати реальні, а не офіційно задекларовані [...] причини масштабних переміщень населення, визначити їх мету та завдання у справі колгоспного будівництва»².

Між тим, на наш погляд, окремого дослідження потребують соціально-економічні аспекти проблеми селянського переселення, а також її репресивна складова. Відтак автор статті ставить за мету проаналізувати процес сільськогосподарського переселення в Україну протягом 1933–1934 рр. у контексті репресивних дій влади.

Один із напрямів репресивної діяльності органів ДПУ УСРР і юстиції протягом 1933–1934 рр. був пов'язаний із боротьбою проти «саботажників переселенського руху». Суцільна колективізація аграрного сектору, що супроводжувалася масовими депортаціями розкуркулених і репресованих, стихійним відхідництвом селян із сіл до міст та новобудов, Голодомором призвела до катастрофічного скорочення сільського населення, особливо у степових регіонах республіки. У Великоолександрівському районі Одеської області, приміром, із 1931 р. до 1 січня 1933 р. кількість селянських господарств зменшилася з 16,5 тис. до 9,2 тис.³ Навесні 1933 р. в багатьох колгоспах Дніпропетровщини навантаження на одного працездатного сягало 20 га зем-

¹ Марочко В.І. Голодомор в українському селі // Історія українського селянства: Нариси в 2 т. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 198–199.

² Лобач К. Сільськогосподарські переселення в Україну (1933–1934 рр.) // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А. Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2010. – С. 271.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 6392, арк. 5.

лі⁴. У результаті у степових районах УСРР сформувався масив земель, що через брак робочих рук, тягла та сільськогосподарської техніки не оброблялися колективними об'єднаннями з 1928–1930 рр.

У першу чергу запустіння переживали регіони, де напередодні суцільної колективізації домінувала хутірська форма землеволодіння, адже саме власники хуторів першими потрапили під прес розкуркулення. Характерний приклад: на території Єгорівської сільради Покровського району Дніпропетровської області до 1930 р. було розташовано 6 хуторів, де проживало 69 заможних господарів. Під час суцільної колективізації їх розкуркулили й вислали. Незважаючи на те, що сільраді й новоутвореному колгоспу відійшли конфісковані в «куркулів» добротні будинки, реманент, через декілька років хутори перетворилися на справжню пустку. Будинки руйнувалися, а фруктові сади площею 3–4 га заростали бур'янами⁵.

Значне скорочення сільського населення внаслідок соціалістичних перетворень в аграрному секторі та Голодомору поставило на межу зриву посівну кампанію 1933 р. Проблему дефіциту робочої сили у сільській місцевості партійно-радянське керівництво республіки намагалось вирішити в різний спосіб. У березні 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення повернути з міст на весняні польові роботи колгоспників-відхідників. Іншим джерелом поповнення робочої сили став так званий «бродяжницький елемент», який органи ДПУ і міліція організовували у спеціальні команди та «під особливим наглядом» відправляли працювати до радгоспів⁶.

На початку жнив, за оцінками С. Косіора і П. Постишева, орієнтовна мінімальна потреба в додатковій робочій силі на селі становила: по Одеській області – 40 тис. осіб, Дніпропетровській – 10 тис., Харківській – 30 тис., Донецькій – 10 тис.⁷ Коли ста-

⁴ Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп.1, спр. 588, арк. 21.

⁵ Там само, спр. 1478, арк. 151–152.

⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 282, арк. 97.

⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упор. Р. Я. Пиріг. – К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2007. – С. 904.

ло зрозуміло, що нестача робочих рук позначиться на виконанні «першої заповіді» хлібозаготівельного плану, політбюро ЦК КП(б)У ухвалило 18 липня 1933 р. постанову про мобілізацію комуністів і комсомольців міст області (крім обласних центрів), дорослих працездатних членів їхніх родин до колгоспів і радгоспів на час збирання, молотби, хлібоздачі. Одночасно з обласних центрів до села планували відрядити не менше половини комуністів і комсомольців підприємств, до 80% комуністів установ, крім тих, що функціонували у сфері вугільної промисловості, металургії та машинобудування⁸. Партиїне керівництво республіки 9 липня 1933 р. ухвалило рішення про «вербування робочої сили в колишніх повітових, окружних і заштатних місечках» області. А постанова політбюро ЦК ВКП(б) від 20 червня 1933 р. дозволила залучати до збирання врожаю в УСРР військовослужбовців⁹.

Масштаби залучення міських мешканців до сільськогосподарських робіт у республіці можна проілюструвати на наступних прикладах. Тільки до Володарського району Донецької області на збирання врожаю направили 1193 робітників заводів і студентів, до Маріупольського – 1031, Старокаранського – 1400 осіб¹⁰. Залучення 50 тис. робітників, службовців і студентів до збирання врожаю в Київській області спровокувало поширення серед селян чуток, що приїжджим за допомоги «буде видано по 15 пудів хліба з одного гектара і що колгоспникам нічого не залишиться»¹¹.

Однак ужиті владою заходи так і не дозволили компенсувати дефіцит робочої сили на селі, тому жнива 1933 р. супроводжувалися значними втратами врожаю, досягаючи в окремих колгоспах Дніпропетровської області 20–25%, в Арбузинському й Первомайському районах Одещини – 30–40%¹². За підрахунка-

⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 284, арк. 80.

⁹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – С. 890–891.

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6334, арк. 117.

¹¹ Там само, спр. 6342, арк. 79.

¹² Там само, спр. 6334, арк. 90.

ми С. Кульчицького, загальні «втрати врожаю під час збиральної кампанії 1933 р. сягали третини валового збору (33,3%), тобто 473 млн пудів»¹³.

Намагаючись вирішити питання забезпечення колгоспного сектору Дніпропетровщини робочою силою на період збиральної кампанії перший секретар обкому КП(б)У М. Хатаєвич виступив із пропозицією впродовж квітня–червня організувати переселення в область до 16 тис. селянських родин з інших регіонів країни¹⁴.

Слід зазначити, що необхідність сільськогосподарського переселення у степові регіони України зумовлювалася на лише браком робочих рук, але й катастрофічною ситуацією з тяглом. Так, у колгоспах зони обслуговування Новогригорівської МТС Дніпропетровської області навесні 1933 р. на одного коня припадало 31,5 га землі, у колгоспі «Іскра» Бердянського району – 54 га¹⁵. Тому під час посівної і збиральної кампаній 1933 р. у республіці як тяглову силу широко використовували корів і биків. Лише в комуні ім. Сталіна Генічеського району на польових роботах було задіяно 246 корів і 44 бика¹⁶.

Стихийне переселення селян до спустошених Голодомором степових регіонів України почалося ще до офіційного рішення центральної влади. За повідомленням М. Хатаєвича, наприкінці серпня 1933 р. до Дніпропетровщини самовільно перебралося 1500 родин із Західної області та Білорусії. У Мелітопольському, Апостолівському, Костянтинівському, Великолепетиському районах чисельність стихійних переселенців досягала 150–200 родин¹⁷. Головною причиною «непланового» переселення із Захід-

¹³ Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К.: Наш час, 2008. – С. 355.

¹⁴ Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп.1, спр. 588, арк. 22.

¹⁵ Там само, ф. Р-1520, оп. 3, спр. 36, арк. 273.

¹⁶ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. – Т. 3: Зміцнення і дальший розвиток колгоспного ладу на Україні: 1933–1937 рр. / Упор. І. Х. Ганжа, В. Г. Панкратьєва, Є. П. Шаталіна, І. Л. Шерман. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 281–282.

¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6392, арк. 15.

ної області був недорід і великі втрати зернових культур та картоплі, через що колгоспники цього регіону майже не мали хліба й фуражу для худоби¹⁸.

Стихийне переселення із Росії й Білорусії відбувалося наступним чином. Спочатку до колективних об'єднань області приїздили ходоки, які домовлялися з правліннями колективних об'єднань про переселення. Більшість переселенців становили колгоспники, але були серед них і одноосібники, які свій переїзд мотивували малоземеллям, нестачею робочої сили у південних регіонах України. Стихийних переселенців не приймали до складу колгоспів, а лише використовували під час збиральної кампанії 1933 р. Питання про їх зарахування до складу колективних об'єднань мали вирішити у централізованому порядку¹⁹.

Особливо активно «непланові» переселенці з різних областей Союзу почали прибувати до Дніпропетровської області, починаючи з жовтня 1933 р. У результаті до 1 квітня 1934 р. колгоспи Дніпропетровщини прийняли 10 042 господарства непланових переселенців. Оскільки неорганізовані прибульці не мали пільг, М. Хатаєвич звернувся до Й. Сталіна і В. Молотова з проханням «оформити це переселення постановою Раднаркому Союзу і поширити на них всі пільги, якими користуються планові переселенці»²⁰.

Офіційне рішення про переселення до України 20 тис. селянських господарств із Білорусії та Росії ЦК ВКП(б) ухвалив 31 липня 1933 р. На Донбасі планувалося розмістити 3,5 тис. сімей з Іванівської області, на Дніпропетровщині – 6,5 тис. із Західної, Харківщині – 1,5 тис. із Центрально-Чорноземної області, на Одещині – 6,5 тис. родин із Білорусії та Горьківського краю²¹. Організувати переселення мав Всесоюзний переселенський комітет, створений при РНК СРСР 15 серпня 1933 р. для «повного освоєння малозаселених родючих районів». Переселенцям дозволялося взяти з собою домашні, хатні речі, дрібний реманент,

¹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6393, арк. 25.

¹⁹ Там само, спр. 6392, арк. 12.

²⁰ Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 1100, арк. 124.

²¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – С. 949.

худобу: корів, телят, овець, свиней, птахів, а також продовольство: зерно, борошно, овочі тощо. Інше майно вони могли продати. На території України кожній родині переселенців мали безкоштовно надати придатний для проживання будинок із необхідними надвірними будівлями. Наркомзем УСРР і Дніпропетровський, Харківський, Донецький, Одеський облвиконкоми повинні були до 10 листопада 1933 р. організувати ремонт 20 тис. хат разом із господарськими будівлями, очистку криниць. Кожен двір переселенців мали забезпечити двомісячним запасом палива та необхідною кількістю фуражу²².

Щоб заохотити білоруських і російських селян переселятися в Україну, їм надавалися численні пільги. Так, із переселенців списувалася заборгованість за всіма видами податків. Вони звільнялися на 3 роки від сплати сільгосподатку, культзбору і 50% страхових платежів, на 1 рік – від м'ясо- і молокоподатків²³.

Процес переселення можна розглянути на прикладі Дніпропетровської області. Кампанія з переселення сюди із Західної області почалася 15 жовтня 1933 р.²⁴ Вербували переселенців начальники ешелонів та їхні помічники. Начальниками ешелонів призначали керівників району заселення або працівників зони діяльності МТС, їхніми помічниками – членів сільрад, правління колгоспів «місць вселення». Із Дніпропетровщини до Західної області для організації переселення відрядили 107 начальників ешелонів і 159 помічників. Для вербування переселенців виділили 36 адміністративних районів південної частини Західної області. На організації переселення негативно позначилася відсутність у представників переселенського комітету й облземвідділів матеріалів з економічними показниками всіх районів області, на підставі яких можна було б обґрунтовано визначити кількість господарств переселенців. Зрештою «кампанійський» підхід до переселення призвів до того, що в деяких колгоспах Західної області залишилося менше десяти господарств. У патовій ситуації опинилися й ті російські колективні

²² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6392, арк. 24.

²³ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – С. 951.

²⁴ Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 1100, арк. 53.

об'єднання, які мали молочнотоварні ферми з десятками голів худоби, адже три-п'ять родин колгоспників, які залишилися у селі, не могли організувати належний догляд за тваринами²⁵. Загалом через численні прорахунки союзного й місцевого керівництва внаслідок переселення колгоспників в Україну значно погіршилося організаційно-господарське становище російських і білоруських колективних господарств. Таким чином, вирішуючи проблему забезпечення їх робочою силою в одному місці, влада створювала її в іншому.

Вербування переселенців у більшості районів Західної області закінчили до 15 листопада 1933 р. Під час, а також після його закінчення здійснювали «якісну перевірку переселенців»: на загальних зборах колгоспників або груп переселенців виявляли «куркульські та контрреволюційні елементи, прогульників, ледарів, крадіїв», яких позбавляли права на переселення²⁶.

Станом на 25 листопада до Дніпропетровської області було відправлено 33 ешелони, в яких перебувало 2150 родин переселенців. Закінчили переселення російських селян 1 січня 1934 р. Усього до Дніпропетровщини з Росії приїхало 6607 господарств чисельністю 38 393 осіб. У середньому родина переселенців складалася із 5,7 осіб, з яких 3,7 – працездатних. Переселенці привезли з собою 5785 коней, 7546 голів великої рогатої худоби і 16 190 голів дрібної худоби²⁷. Російським переселенцям було виділено 580 588 руб. кредиту, з яких 252 210 руб. вони використали на ліквідацію будівель і 233 312 руб. – для купівлі дрібної худоби²⁸.

Загалом же 1933 р. в республіку з РРФСР і БСРР переселили 18 822 родини чисельністю 100 079 осіб²⁹. Хоча органи ДПУ УСРР звітували про те, що прийом переселенців пройшов успіш-

но, численні факти засвідчують інше. Більшість колгоспів виявилися неготовими прийняти й розмістити велику кількість людей. Вірогідно, що при визначенні переселенських квот позиція місцевого колгоспного й радянського керівництва особливо не враховувалася. Серед проблем, з якими в першу чергу зіткнулися переселенці, була відсутність житла. Більшість призначених для них хат, імовірно, втратила власників під час Голодомору або масових репресій, а відтак перебувала у занедбаному стані: вибиті або закладені цеглою шибки, діряві покрівлі, забиті димоходи, повна відсутність меблів. Керівники колгоспів мали підготувати житлові приміщення до приїзду нових господарів. Але до початку листопада 1933 р. у Великобілозерському районі відремонтували лише 154 будинки з 450, у Нижньосірогозькому – 165 хат із 550³⁰. У колективних господарствах Кам'янського, Покровського, Нововасилівського, Бердянського районів ремонт будинків узагалі не було здійснено. При цьому місцеві чиновники справно звітували про проведення всіх необхідних робіт³¹. Через це у Близнюківському, Божедарівському, Якимівському, Старокаранському та інших районах переселенців підселяли до місцевих колгоспників або розміщували декілька родин в одній хаті. Правління колгоспу «Вісті» Краснокутського району, щоб прийняти переселенців, почало виключати з господарства власних селян, зараховуючи їх до «класово-ворожих елементів» і виселяючи з хат. Як з'ясувалося пізніше, 11 виселених селянських господарств із 29 насправді належали до бідняцьких³². Ще гіршою була ситуація із забезпеченням переселенців найпростішими меблями (столи, стільці, ліжка), фуражем, паливом.

Погана підготовка до прийому переселенців зумовлювалася не стільки бездіяльністю місцевого керівництва, скільки відсутністю необхідних для ремонту будівельних матеріалів, у тому числі деревини, скла. Голова Дніпропетровського облвиконкому І. Гаврилов у доповідній записці від 31 жовтня 1933 р. визна-

²⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6393, арк. 4.

²⁶ Там само, арк. 6.

²⁷ Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 1100, арк. 53, 56.

²⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6393, арк. 1.

²⁹ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД: 1918-1939: Документы и материалы: В 4 т. – Т. 3: 1930-1934 гг. – Кн. 2: 1932-1934 гг. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. – Москва: РОССПЭН, 2005. – С. 500.

³⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6392, арк. 31.

³¹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 1097, арк. 161.

³² Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД... – Т. 3. – Кн. 2. – С. 502.

вав, що будинки фактично не ремонтуються, адже «за нарядами [...] ми нічого ще не отримали». На прийомі організованих переселенців негативно позначилося й те, що в колгоспах області до кінця жовтня вже було розміщено декілька тисяч неорганізованих переселенців, у зв'язку з чим голова облвиконкому попереджав республіканське керівництво: «Коли вирушать ешелони організованих переселенців, у нас можуть виникнути непорозуміння при розміщенні їх»³³.

Становище переселенців ускладнювала й нестача продовольства. Отримані Дніпропетровщиною для допомоги їм 60 000 пудів хліба було використано до кінця листопада 1933 р., проте цієї кількості не вистачило для задоволення навіть мінімальних потреб. Тому М. Хатаєвич звернувся до ЦК КП(б)У і РНК УСРР із проханням про виділення додаткових 30 000 пудів збіжжя. Але партійне керівництво республіки відмовилося задовольнити це прохання, посилаючись на те, що «весь хліб, виділений спеціально для допомоги переселенцям, уже розподілили». Одночасно очільникам області нагадали, що Дніпропетровщина вже отримала 870 тис. пудів насінневих і 855 тис. пудів інших фондів для допомоги колгоспам із мізерними виплатами на трудовні. Відтак республіканське керівництво зробило висновок, що «отриманого хліба достатньо, щоб надати допомогу колгоспам, куди їдуть доприселенці»³⁴.

Нерідко місцеве населення неприхильно ставилося до переселенців. На Дніпропетровщині, зокрема, поширювалися чутки, що до них приїхали не переселенці, а «біженці із західної прикордонної смуги», що «там вже риються окопи і почалися бойові дії з Німеччиною». Селяни також пов'язували з переселенням можливість нових депортацій з України. Вони боялися, що «висяють стільки ж господарств, скільки прибуде переселенців». Не слід забувати й про існування суперечностей на національному ґрунті: «Кацапи їдуть сюди господарювати, і всі українці у колгоспі будуть лише виконувати волю кацапів», «Їдуть, щоб об'їдати українців». Відтак, незважаючи на офіційний уро-

³³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6343, арк. 171–172.

³⁴ Там само, спр. 6392, арк. 102.

чистий прийом із мітингами та музикою, який улаштували представники районної влади та колгоспів на станціях, куди прибували ешелони, переселенці не могли розраховувати на гостинність місцевого населення. До того ж українське село, переживши Голодомор, продовжувало недоїдати й після збору врожаю 1933 р. Місцеві селяни відразу після приїзду попереджали переселенців, до якої «квітучої землі» вони потрапили. Так, на станції Якимівка серед переселенців ходила жінка, яка запитувала їх: «Чому ви до нас приїхали, у нас ще лежать трупи неприбрані по хатах. Ви тут помрете з голоду»³⁵.

У спецповідомленнях прокуратури та ДПУ УСРР наводилися численні факти образ, знущань і навіть побиття переселенців місцевим населенням. В артілі ім. Ворошилова Новопраського району, наприклад, селяни не дозволяли переселенцям користуватися колодязями. У с. Ганнівка П'ятихатського району 11 лютого 1934 р. група підпилих мешканців із вигуками: «Бий кацапів, рятуй Україну!» вчинила погром помешкань переселенців³⁶. Траплялися навіть трагічні випадки, як у с. Андріївка Коларівського району, де переселенку кинули до колодязя й вона загинула³⁷.

Колгоспне керівництво не нараховувало і не розплачувалося з переселенцями за вироблені трудовні, практикувало незаконні штрафи, арешти, вилучення речей. У колгоспі «Хлібороб» Долинського району за виконання однакової роботи переселенцеві Верміхіну нараховали половину трудовня, а місцевому колгоспникові Великому – два³⁸. Іноді новоприбулих узагалі відмовлялися приймати до колгоспів або «перекидали» з одного колективного господарства до іншого. Траплялися випадки підпалів, руйнації будинків переселенців, крадіжок їхнього майна. Скажімо, у с. Дмитрівка Васильківського району, до якого переїхало 40 родин переселенців, протягом трьох місяців було зафіксовано 19 випадків грабунків їхніх господарств, скоєних

³⁵ Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 1100, арк. 54–55.

³⁶ Там само, ф. Р-1520, оп. 3, спр. 84, арк. 30.

³⁷ Там само, ф. П-19, оп. 1, спр. 1100, арк. 55.

³⁸ Там само, спр. 1097, арк. 161.

бандою, що складалася «з колишніх куркулів і репресованих радвладою»³⁹.

Однією з причин конфліктів між місцевим населенням і переселенцями було те, що останнім нерідко передавали будинки репресованих селян. Їхні ж родичі, руйнуючи помешкання чужинців, ніби мстилися за поневіряння своїх близьких. У с. Олександропіль Білолуцького району селянин Каюда розбив 11 шибок у двох будинках, призначених для переселенців. Раніше ці хати належали його розкуркуленим родичам⁴⁰. Якщо ж колишні власники будинків поверталися у село із заслання, вони також нападали на переселенців, намагаючись повернути конфісковане майно. У лютому 1934 р. подібний випадок трапився у с. Андронівка Коларівського району⁴¹. Щоб врегулювати цю проблему, прокуратура республіки 26 липня 1934 р. ухвалила директиву, згідно з якою «будинки та садиби, кинуті колишніми одноосібниками та колгоспниками напризволяще й закріплені за переселенцями», не підлягали поверненню колишнім їх власникам⁴². Сільради та інші органи влади повинні були вживати відповідних заходів і «захищати переселенців від залякування та інших спроб впливу з боку тих, хто кинув своє село і колгосп, а тепер повертається»⁴³.

Можливо, проблеми, що виникли з російськими та білоруськими переселенцями, змусили Кремль ухвалити рішення про переселення до степових регіонів України колгоспників із центральних та північних областей республіки, тобто обмежитися переміщенням населення в межах УСРР. 9 грудня 1934 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову про переселення протягом січня–березня 1934 р. 16 тис. господарств із Чернігівської, Київської, Вінницької областей до Донецької, Дніпропетровської, Одеської, Харківської. На українських переселенців поширюва-

³⁹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1520, оп. 3, спр. 91, арк. 29.

⁴⁰ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД... – Т. 3. – Кн. 2. – С. 504.

⁴¹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1520, оп. 3, спр. 84, арк. 277.

⁴² Там само, спр. 76, арк. 138.

⁴³ Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929–1933 роки): 36. док. – Дніпропетровськ: Герда, 2008. – С. 316.

лися всі пільги загальносоюзних, лише термін звільнення від сплати податків скорочувався до 1 року⁴⁴.

Вирішенням проблем переселенців почало займатися й обласне керівництво. 7 лютого 1934 р. дніпропетровські обком та облвиконком ухвалили спільну постанову, що зобов'язувала райвиконкоми, райпарткоми «протягом 5-ти днів закінчити ремонт приміщень і остаточно закріпити за переселенцями будинки з господарськими будівлями, садибою, не дозволяючи подальшого переведення переселенців з одного колгоспу до іншого». Переселенців мали якнайшвидше оформити членами колгоспів, закріпити за бригадами, видати трудкнижки, забезпечити роботою⁴⁵.

Усього, за даними ОДПУ СРСР, станом на 27 березня 1934 р. до степових районів України із РРФСР і БРСР, а також інших областей республіки переселили 43,1 тис. родин чисельністю 219 110 осіб, із них до Дніпропетровської області – 13 265 родин, Одеської – 11 854, Харківської – 9998, Донецької – 7983. Колгоспники-переселенці привезли з собою 27 625 коней, 36 670 корів, 60 369 голів дрібної рогатої худоби⁴⁶.

Через погані господарсько-побутові умови та недоброзичливе ставлення місцевого населення частина переселенців повернулася назад ще в 1933 р., тобто відразу після приїзду. Так, у колгоспі «Комінтерн» Апостолівського району із 55 родин переселенців виїхало 37⁴⁷. Наступна хвиля масового повернення переселенців припала на літо–осінь неврожайного 1934 р. Перед загрозою нового голоду виїздили, у першу чергу, переселенці зі степових регіонів України. За даними М. Хатаєвича, на 26 вересня 1934 р. з області виїхало понад 40% переселенців. Партійний очільник Дніпропетровщини визнавав, що «організаційно-господарські заходи, спрямовані на закріплення пере-

⁴⁴ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – С. 983–984.

⁴⁵ Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 1097, арк. 161.

⁴⁶ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД... – Т. 3. – Кн. 2. – С. 545.

⁴⁷ Там же. – С. 503.

селенців, [...] не дають ефекту, тому що всі вони кричать про хліб»⁴⁸.

У найскрутнішій ситуації влітку 1934 р. опинилися єврейські переселенські колгоспи Сталіндорфського району. Якщо в місцевих колгоспників були залишки запасів хліба минулого року, що дозволяло їм «дотягнути до нового врожаю», то переселенці почали голодувати вже під час збору врожаю. У колгоспі «Більшовик» було зафіксовано випадки вживання сурогатів, у колгоспах «Новий шлях» і «Якір» – опухання дітей. У серпні 1934 р. у колгоспі «Сталін» від голоду померли 4 дитини⁴⁹. Видача зерна на трудовні також не вирішила проблему, оскільки через низьку врожайність зернових (0,83–1,6 ц/га) виплати були мізерними: 167–200 г хліба. Тому, починаючи з липня 1934 р., утечі переселенців з єврейських колгоспів набули масового характеру. До 1 жовтня 1934 р. зі Сталіндорфського району виїхало 383 господарств: 54 тих, які переселилися до 1933 р., 90 господарств переселенців 1933 р. і 239 – переселенців 1934 р. із Західної області⁵⁰.

Проблема масового повернення селян-переселенців розглядалася на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У 20 лютого і 6 березня 1934 р. За результатами цих обговорень було ухвалено рішення, яким Донецький, Одеський, Дніпропетровський, Харківський обкоми зобов'язувалися «перевірити стан доприселенців і вжити заходів до утворення належних умов з їх обслуговування». Одночасно партійне керівництво республіки попередило всіх секретарів РПК, голів РВК і начальників політвідділів МТС доприселенських районів про притягнення до найсуворішої відповідальності за неухвалене ставлення до переселенців⁵¹.

За неповними даними переселенського комітету при РНК СРСР, на 1 вересня 1934 р. із 45,5 тис. колгоспних господарств, що переселилися в Україну, повернулося 10 282, або 23,5%, у тому числі з Одеської області – 4084 (34%), Дніпропетровсь-

⁴⁸ Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 1467, арк. 137.

⁴⁹ Там само, спр. 1471, арк. 49.

⁵⁰ Там само, спр. 1107, арк. 46.

⁵¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 338, арк. 137.

кої – 3198 (24%), Донецької – 1677 (21%) і Харківської – 1323 (12,3%). В офіційних документах повернення переселенців називалося «обратничеством». Як це не парадоксально, але влада сама створила умови для цього явища, спрямувавши переселенців до найбільш слабких колгоспів, що накопичили «велику фінансову заборгованість за попередні роки»⁵². Не випадково секретар ЦК КП(б)У П. Постишев у доповідній записці Й. Сталіну від 14 червня 1934 р. змушений був визнати, що переселення не вирішило проблеми забезпечення колгоспів робочою силою.

За таких обставин органи юстиції і ДПУ УСРР почали боротьбу із «саботажниками переселенського руху», що за допомогою «терористичних заходів, убивств, підпалів, крадіжок у переселенців» намагалися їх залякати і «тим самим зірвати заходи партії та уряду до закріплення переселенців на нових місцях»⁵³. На початку березня 1934 р. прокуратура республіки зобов'язала міських і дільничних прокурорів «перевірити виконання районними та сільськими організаціями директив уряду та партії щодо переселенців». Осіб, винних у «злочинному ставленні до переселенців», мали притягати до найсуворішої відповідальності⁵⁴. Наприклад, до трьох років позбавлення волі «за утиски і знущання над колгоспниками, що переселилися із ЦЧО на Україну», засудили голову сільради Зміївського району Харківської області І. Попка⁵⁵.

Особливо активно працювали у цьому напрямі органи держбезпеки. У грудні 1933 р. республіканські чекісти ліквідували «контрреволюційне повстанське угруповання» в Покровському районі на Старобільщині, яке нібито охоплювало своєю діяльністю шість населених пунктів. Фігурантами кримінальної справи були 22 особи: «куркулі» й «церковники», яких звинувачували в підготовці пошкодження будинків, котрі ремонтували для переселенців, та агітації серед колгоспників «про організо-

⁵² Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД... – Т. 3. – Кн. 2. – С. 639.

⁵³ Зоря. – 1934. – 24 жовтня.

⁵⁴ Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-2262, оп. 1 дод., спр. 2, арк. 93.

⁵⁵ Там само, арк. 12.

вану відмову від прийому переселенців». Для розгляду справи організували показовий процес, на якому виїзна сесія Старобільського окрсуду засудила Судейченка та Кривошлика до розстрілу, інших 14 осіб – до різних термінів покарання⁵⁶. У січні 1934 р. аналогічну справу сфабрикували проти керівництва колгоспу «КІМ» Любашівського району Одеської області, якому висунули звинувачення у протидії прийому переселенців із Горьківського краю, надання їм під житло непридатних будинків⁵⁷. Протягом грудня 1933 – березня 1934 рр. чекісти також ліквідували «контрреволюційні куркульські угруповання», що протидіяли переселенню в колгоспі ім. Котовського Велико-висківського району, у с. Костянтинівка Арбузинського району Одеської області. У Покровському районі Дніпропетровської області репресували кількох селян, які агітували переселенців кидати колгоспи й повертатися на батьківщину⁵⁸. Усього, за неповними даними, що наводилися в доповідній записці ДПУ УСРР від 3 січня 1934 р., до відповідальності було притягнуто 91 особу. До кінця березня їх кількість зросла до 260 осіб⁵⁹.

«Контрреволюціонерів», що перешкоджали переселенню, виявляли не лише серед місцевого населення, але й самих переселенців. Так, у колгоспах «Червоний партизан» та «Ленінський шлях» Донецької області органами НКВС було ліквідовано «контрреволюційну групу», членами котрої були переселенці з Чернігівської області УСРР. Її учасники обвинувачувалися у веденні агітації серед переселенців за організований виїзд на батьківщину⁶⁰.

Загалом із початку переселення й до кінця листопада 1934 р. органами НКВС було притягнуто до відповідальності 580 осіб, у тому числі заарештовано 305, із них:

⁵⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 16, оп. 27, спр. 9, арк. 19–20, 353.

⁵⁷ Там само, арк. 54.

⁵⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6581, арк. 14–15.

⁵⁹ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД... – Т. 3. – Кн. 2. – С. 504, 546.

⁶⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 27, спр. 7, арк. 306.

- за саботаж і протидію облаштуванню переселенців – 177 осіб;
- за контрреволюційну діяльність, спрямовану на зрив переселення – 189;
- за викривлення щодо переселенців – 79;
- за терористичні прояви – 71;
- за крадіжки майна переселенців – 64 особи.

Одночасно було ліквідовано до 45 «куркульських угруповань», діяльність яких спрямовувалася на зрив переселення⁶¹.

На підставі проведеного аналізу можна зробити висновок, що сільськогосподарське переселення не вирішило проблему організаційно-господарського зміцнення колгоспного сектору республіки, оскільки партійно-державне керівництво належним чином не організувало прийом та розміщення переселенців, не забезпечило їх житлом, продовольством, хатніми речами. Під час голоду 1934 р. значна частина переселенців узагалі була кинута напризволяще, що посилювало рух «обратництва». Вирішення проблеми закріплення переселенців влада шукала не стільки у соціально-економічній площині, скільки в покаранні «саботажників переселенського руху», притягуючи до кримінальної відповідальності селян, які вороже ставилися до новоприбулих або ж навіть просто повідомляли їм про реальний стан речей у постголодоморній Україні, а також посадових осіб колгоспів, яких було «призначено відповідальними» за чергові прорахунки центральної влади.

Проте покарання «саботажників переселенського руху» не розв'язало проблему закріплення переселенців, не змогло ліквідувати «обратництво», та, відповідно, поповнити робочою силою колективні господарства степових регіонів УСРР. Станом на 1 вересня 1935 р. у республіці нараховувалося 1714 колгоспів зі значною нестачею робочої сили, в яких середнє навантаження на працездатного сягало 9,5–10,2 га земельних площ. Одночасно налічувалося 2581 колективне господарство,

⁶¹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 28, спр. 26, арк. 47.

що демонструвало негативні наслідки господарювання через «нестачу живого тягла»⁶².

Наталія Романец. Репрессивные акции в контексте сельскохозяйственного переселения в Украину (1933–1934 гг.)

В статье исследуются переселение крестьян в Украину в 1933–1934 гг., репрессивные акции, направленные против «саботажа переселенческого движения».

Ключевые слова: переселение, колхозы, крестьянство, репрессии, саботаж.

Natalia Romanets'. Repressive Actions in the Context of Agricultural Resettlement in Ukraine (1933–1934)

The article is devoted to investigation of peasant migration to Ukraine in 1933–1934 and repressive campaign against «the sabotage of resettlement».

Key words: migration, collective farms, peasantry, repressions, sabotage.

УДК: 94 (477) «1947»

**«...нам дорікнули у ЦК КП(б)У,
що ми мало беремо...»:**

**До 70-річчя масової депортації населення
Західної України під кодовою назвою «Захід»**

Досліджується військово-адміністративна акція з виселення жителів західноукраїнських областей углиб СРСР, проведена у жовтні 1947 р.

Ключові слова: Західна Україна, операція «Захід», депортація, радянські спецслужби.

Після завершення німецько-радянської війни Західна Україна перетворилася на арену кривавої борні між ОУН та УПА з одного боку, і радянськими владними структурами – з іншого. У другій половині 1940 – на початку 1950-х рр. більшість по-

⁶² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6693, арк. 81–82.

літичних і збройних акцій УПА спрямовувалася проти непопулярних заходів влади – проведення масової мобілізації, переслідування УГКЦ, депортації місцевого цивільного населення, насильницької колективізації. Зі втратою ілюзій про неминучу війну СРСР із Заходом повстанці перейшли до тактики партизанської війни «малими групами», антирадянської пропаганди, саботажу, терористичних акцій проти співробітників правоохоронних органів, партійно-державних працівників, колгоспної адміністрації, прибулих з інших областей УРСР цивільних спеціалістів.

Задля послаблення національно-визвольного руху у Західній Україні влада вдалася до каральних акцій проти місцевого мирного населення, звинуваченого у співпраці та співчутті повстанцям. Поштовхом до репресивних заходів стало розпорядження наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії № 7129 від 31 березня 1944 р., в якому двом його заступникам – С. Круглову й І. Серову, а також наркомові внутрішніх справ УРСР В. Рясному наказувалося:

«Усіх повнолітніх членів сімей засуджених оунівців, а також активних повстанців – як заарештованих, так і убитих у зіткненнях – висилати до віддалених районів Красноярського краю, Омської, Новосибірської та Іркутської областей, а їхнє майно конфіскувати відповідно до наказу НКВС СРСР № 001552 від 10 грудня 1940 р.»¹.

Лише протягом 1944 р. з Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської, Тернопільської областей було відправлено у заслання 4724 родини (12 762 осіб). «Глибоке очищення» західноукраїнських земель від симпатиків ОУН і УПА продовжувалося й надалі. Примусової депортації в 1945 р. зазнали 7393 родини повстанців (17 497 осіб). У перший повоєнний рік із західноукраїнського регіону було «вилучено» 2612 сімей «антирадянського елемента» (6350 осіб)². Усього,

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 2, оп. 103 (1954 р.), спр. 2, арк. 4.

² Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). – К., 2009. – С. 362.